

İSLÂM AKÂİT SİSTEMİMDE GELİŞMELER

Ve

İMAMI ÂZAM EBU HANİFE

Prof. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

— Baş tarafı II-III. çü sayıdadır —

FİKİR CERREYANLARI VE İTİZAL HAREKETLERİ

Dinî esaslarda fikrî münakaşa kapısını ilk açan, Mabed İbn-i Halid-i Cühenî'dir. Bu zat Ashap'tandı, Ali'ye karşı huruç edenler arasına katılmıştı. Basra'da yerleşti ve kaderiyecilik bayrağını açtı. Kendisi zahit bir adamdı. Kanaatını pervasız söyledirdi, hadis rivayetinde güvenilenler (sika) dendir. İbn-i Eş'as'ın isyanında da onunla beraber oldu, Haccac tarafından 700 de öldürülmüştür. Şam'da Abdümelik'in emriyle asılmış olduğunu söyleyenler de vardır ⁴⁴. Makrizî, Basra'da Mabed'e bu akîdeyi telkin eden Ebu Yunus Sensuye adında bir İranlı olduğunu kaydeder ⁴⁵ ki, bu, ilk zamanlarda Haricî'lerin nassiyeci telkinlerine tâbi olan Mabed'in sonraları akliyecî görüşe geçmesinin sebebini ve tefekküründeki tekâmül merhalesini gösterir ⁴⁶.

Allah'ı hakikî surette tevhid etmek maksadı ile tenzih yolunu tutan ve Allah'ın sıfatlarını inkâr eden ilk şahıs da Ca'd İbn-i Dirhem'dir. İlk defa Kur'an mahlûktur meselesini çıkaran, kelâm Allah ile kaim değildir ve Allah bir veçhile görülmez, diyen de budur ki, dâva, miracı inkârı da tazammun eder; bu zat beşer hürriyetini mutlak surette ispat eden ve Basra'da kaderçiliği İlim usulü ile müdafaa eden Mabed ile çağdaştır ve onun muakiplerindedir ⁴⁷.

⁴⁴ Her iki rivayet için Bakınız : İbn-i Kesir, El-Bidaye vel-Nihaye, C. 9, S. 34.

⁴⁵ Makrizî, "Hitat" ında nakleden : M. Şerefettin İstanbul İlahiyat Mecmuası Mutezile ve Hüsun kubuh sayı 3

⁴⁶ Mabed'in Mekke fethinde Cüheniye kabilesinin alemdarı olduğunu söyleyenler olduğu gibi bu haberi şüpheli görenler de vardır : Mabed hicretten 80 sene sonra öldürüldüğüne ve 100 yaşında olduğuna göre haber doğru olabilir. Ebu Yunus Sensuye adı, kelâm ve mezahip kitaplarında, Yunus-ü Üsvârî, diye geçer. Her iki ismin aynı şahsa âit olması lâzımdır. Çünkü Üsvârî İranlı demektir. Basralıların İranlı'lara (Esavire) demesi de bunu teyid eder. İlk defa kader meselesini Yunus-ü Üsvârî ortaya atmış, Basra'da Mabed-i Cühenî bu adamdan mülhem olmuştur. Bunu "Lisan ül-Mizan", K'abî'nin "Tabakat-ı Mutezile" sine atfen yazmaktadır, C. 6, S. 335.

⁴⁷ Ca'd, Emevîlerin sonuncusu Mervan'ın hocasıdır. Bu hükümdar Ca'dın fikirlerini kabul ettiği için Mervan-i Ca'dî diye anılırdı. Cad Horasanlıdır, Harranlı olduğunu söyleyenler de vardır. Harran'da uzun müddet kalarak Harranîlerin fikirlerinden müteessir olduğu söylenir. Mervan, Harran valisi iken Ca'd ile buluşmuş ve ondan ders almıştır. İbn-i Asakir, Ca'd'ın bu akîdeleri, Beyan İbn-i Sem'an'dan aldığını kaydeder. Beyan Gulât-ı Şia'dan'dır; hutûle ve ibaheye kaidir ve bilâhère peygamberlik iddia etmiştir. Fikirlerini damadı Talût'dan, Talût da bu akîdeleri Peygambere sihir yapan Yemenli bir Yahudiden almıştır. Halid-i Kısri, Vasit'da, bir kurban bayramında hutbe okuyup herkesin kurban kesmesini tavsiye etmiş, kendisinin Ca'd'ı kurban keseceğini söylemiş ve namazdan döndükten sonra onu kurban keser gibi kesmiştir. Vak'anın tafsilâtı "Buharî" de, "Beyhaki" de ve diğer eserlerde. İbn-i Kesir, El-Bidaye ven-Nihaye, C. 9, S. 350.

Günahkâr olmak îmana zarar vermez, amel îmanda dahil değildir ve Allah her günahı affeder, cehennemde yakmaz; Akîdelerini ilk ortaya atan ise Muhammed-i Hanefî'nin oğlu Hasan (vefatı : 714) dır ⁴⁸. Mürcie mezhebinin bu esaslarını Küfe'de müdafaa eden zat ise İmam'ın hocası Hammad (738) dır.

İnsan gücü (istitaa) ve beşer hürriyeti mes'eleleri üzerine Şam'da faaliyette bulunan Gaylân-i Dimeşkî, Mâbed'in mesleğini ilerletmiştir. Kader, hayır ve şer hepsi kulun eseridir, derdi. İlk defa kalpte marifet husulü şartıyla iman, ikrardan ibarettir, diyen de budur ⁴⁹.

Ca'd'in tanzih akîdesini ve Allaha gerek zatî ve gerek fi'li sıfatlar isnadının hakikî tevhit akîdesini ihlâl edeceği iddiasını genişletip hürriyet-i beşer mes'elesinde ona muhalefetle her şeyin faili Allah'tır ve fiiller zatının eseridir, diyen ve bu suretle insan iradesini inkâr ile cebir mezhebinin ilk ileri süren ise Cehm İbn-i Safvan'dır ⁵⁰. Bu sıralarda teşekkül etmek üzere bulunan Mutezile'nin - ve bilâhère Şia'nın kabul ettiği - beş asıldan marufu emir akîdesini, dinî bir esas olarak vaz eden de bu adamdır. Bu fikirlerini Horasan ve Maveraünnehir taraflarında ve seyahatlerindeki mubahaselerinde yaymış ve Belh'de müfessirlerden İmam Mukatil İbn-i Süleyman ile mes-cidde ekseriya buluşarak beraberce namaz kıldıktan sonra mubahaselerinde fikrini müdafaa etmiş ve Mukatil'de bir fikir aksülâmeli doğmasına sebep olmuştur.

Mukatil İbn-i Süleyman (vefatı Basra'da, H. 150, M. 767) Cehmin tenzih akîdesine karşı teşbih akîdesini müdafaa etmiş ⁵¹ ve Allah'ta zat ve fiil sıfatları bulunduğunu

⁴⁸ "Hulûsa-i Tezhib-i, Tehzip'te Ebu Muhammed Hasan İbn-i Muhammed'in, fakih ve sika'dan olduğu ve ilk defa irca fikrini çıkardığı; "El-Âlâm" da bu zatın fadil ve zarif bir Haşimî olup ilk defa Akâide dair bir kitap yazmış olduğu ve kitabının sonunda Ebubekir ile Ömeri tevelli ederiz ve bu iki zattan sonra fitneye dahil olanları irca ederiz dediği kayd edilmektedir. Bu zatı irca akîdesine sevk eden, daha doğrusu irca fikrinin ortaya çıkmasına sebep olan âmil bu kayıttan anlaşılmaktadır. Şehristanî, bu zatın, etrafa bu mesele üzerine mektuplar yazdığını ve günahkâr olanlar tekfir edilemez, meselesi üzerinde durduğunu kaydeder. Milet ve Nihal, C. 1, S. 229.

⁴⁹ Gaylân-i Dimeşkî aslen Mısırlıdır. Hazret-i Osman'ın, azatlısı olmakla meşhurdur. Muhammed İbn-i Hanife'nin tilmizlerinden idi. Hür fikirli, mu'tekid ve zahid, aynı zamanda âlim bir adamdı. Bu yüzden Ömer İbn-i Abdülâziz onu Şam'a davet ederek, Beytülmal'e memur etti. Meclisinde bulundurulur ve kader meslesinde Kadı İyaz ile mubahase ettirirdi. Gaylân tövbe etmişti. Fakat tövbesi samimi değildi, bu bid'ati yüzünden öldürüldü. "El-Bidaye vel-Nihaye", C. 9, S. 336 ve C. 10, S. 17. Gaylân hem Kaderiye'den, hem Mürcie'den, hem Harici'lerden hem de Mutezile'dendir. Mutezile'nin o sıralarda belirmiş olan "usul-ü hamse" sine inanırdı. Risaleleri halkın elinde dolaşmakta idi, "Kitab ül-İntisar", Mısır, 1925, S. 213. Bunu Hişam İbn-i Abdülmelik, Meymun, İbn-i Mehran ile mubahase ettirmişti. Gaylân Allah kendisine isyan olunmasını diler mi? Meymun, zorla Allah'a isyan olunur mu? diyorlardı; Gaylân cevap veremedi, fikrinden de dönmediği için elleri ve ayakları kestirilmek suretiyle öldürüldü, Taberî, Mısır tab'ı, C. 5, S. 516. ölüm tarihi yazılı değildir. Ancak Hişam daha Ömer İbn-i Abdülâziz devrinden Gaylân'a düşman idi. Hâdis 105 yılını takip eden günlerde cereyan etmiş olmalıdır. "Milet ve Nihal", Mürcie bahsi, C. 1, S. 227 de bu zatın adı, Gaylân İbn-i Mervan, diye geçer. "Lisan ül-Mizan", C. 4, S. 424, de Gaylân'ın Haris-i Kezzab'ın arkadaşlarından olduğu ve Haris'in Peygamberliğine inandığı, Haris katledilince de onun yerini tuttuğu ve 80 yılında öldürüldüğü yazılmakta ve bunu Şehristanî'nin Mısır tab'ı müsahhihi bir not olarak esere (Cilt 1, Sayfa 31) ilâve etmektedir. Bu malûmat kamilen yanlıştır.

⁵⁰ Cehm İbn-i Safvan'ın Tirmizli ve Semerkantlı hattâ Hazerli olduğunu kaydedenler vardır. Belh'de uzun müddet oturmuş ve sonra Nasr İbn-i Seyyar'ın hasmı olan Haris İbn-i Süreyç'e Kâtip olmuş ve arada çıkan harpte ağzından okla vurularak 129 yılında ölmüştür. Esir düşüp te Seleml İbn-i Ahevez tarafından katledildiği ve arada uzun bir mükâleme olduğu da söyleniyor. Bakınız : El-Bidaye vel-Nihaye, C. 10, S. 27. Cehm, Mutezile ve Şia tarafından İmam-ı Azam derecesine yükseltilmektedir; bu hususta Ek : 1 e de bilgi verilmektedir.

⁵¹ Mukatil, Belh'lidir, Basraya göç etmiş ve orada ölmüştür. "Kadercilere Reddiye" adlı bir eseri ve büyük "Tefsir"i vardır. Muhaddis Zührî'nin talebesidir. İmam-ı Şafîi, biz tefsirde Mukatile,

ve bunların birer cismanî sıfat olduğunu iddia etmiştir. Bu suretle, bir müddet sonra, İmamiyye Şia'sından Hişam İbn-i Hakem ve Hişam-i Cevalikî'nin kurdukları Mücessime mezhebinin ve Kerramîlerin esaslarını hazırlamıştır.

Bu akîdeler Basra'da Hasan Basrî meclisinde münakaşa edilirken Vasıl İbn-i Ata (699-749) Hasan'dan ayrılarak ilk defa küfür ile İman ve cennet ile ceennem arasında menzile bulunduğu iddiasını ileri sürmüştü,⁵² Kader akîdesinde ve ilahî sıfatları inkâr mes'elelerinde kendisi ile fikir beraberliği yapan Amr İbn-i Ubeyd ile⁵³ birleşerek tarihte ilk defa Mutezile adı altında bir fırka (ayrılanlar birliği) vücuda getirmişlerdir.

Mutezile, Cehmiyye ve Kaderiyye mezhepleri Allah'ta zatından ayrı sıfatlar bulunduğunu kabul etmemekte birleşirler. Fakat iki menzile arasında bir menzile var akîdesi Mutezile'nin; insanın mutlak iradesi var, kul fiilinin hâlikidir, adl esastır akîdesi Kaderiyye'nin; beşer iradesi yoktur, insanlar fiillerinde mecburdurlar, akîdesi Cehmiyye'nin farik vasıflarıdır. Allah'ın sıfatları vardır ve bunlar cismanîdir sözü Müşebbihe'nin, Kaderiyye Akîdesini kabul ile adl ve tevhid esaslarına imamet meselesini ilâve etmek Şia'nın, farik vasıflarıdır. Şiiliği ilk defa, bir mezhep haline getiren de Zeyn-el Abidin'in oğlu Zeyd (vefatı, H. 122, M. 740) ve oğlu Yahya (vefatı H. 124 M. 742) dir.

Bu muhtelif fikir cereyanlarının mihverî islâm'da akıl mı evveldir, nakil mi meselesidir. Görüş farkları, akl ile nakl karşılaşınca hangisi tercih edilir, naklin verdiği

kelâmda Ebu Hanife'ye medyunuz, der. Muhammed İbn-i Hayyan El-Büstî ise Mukatil Kur'an ilmini, kitaplarına uyan yerlerde Yahudilerden ve Hıristiyanlardan alırdı. Allahı mahlûklara benzeten Müşebbihelerden idi. Bununla beraber hadîs uydururdu, diyor (İbn-i Halegân). Makdesi "El Bed'u Vet-tarih" te Mukatiliyye, mezhebinden bahsederken "Mukatil, Allah'a cisimdir, onun eti kanı vardır, boyu kendi karışı ile 7 karıştır, akîdesindedir, Cebirci Cehm'den teberrî etmiştir" diyorsa da onun teşbihî sıfatları kabul etmesi bu isnadlara sebep olmuştur, halbuki müşebbihe başka Mücessime başkadır. İbn-i Nedim "El Fihrist" S. 253 de Mukatil'in Zeydiyyeden olduğunu kayd ile on iki büyük eserinin adını verir.

⁵² Vasıl İbn-i Ata el-Gazzal, Medine'de 700 tarihinde doğmuş ve Basra'da yerleşmiştir. İtizal tâbiri ilk defa bunun hakkında kullanılmıştır. Kelâm ilminin de müessislerindendir. İbn-i Halegân, Müberrid'in "Kâmil" inden naklen diyor ki: Vasıl, hakikatte Gazzal (İplikçi) değildir, afif ve muhtaç kadınları tanımak ve onlara zekâtını vermek için iplikçiler çarşısında dolaştığından kendisine bu vasıf verilmiştir. Zühât ve takvanın derecesine bakınız. Bu zatın eniştesi Amr İbn-i Ubeyd'de ilmi ve âbidliği ile meşhurdur. Vasıl'ın "Esnaf ül-mürjic", "Tevbe", "İki Menzile Arasında Menzile" adlı kitapları ve "adl-ü tevhid hakkında hutbeleri ve sair eserleri vardır. Hicrî 131 de ölmüştür, Vasıl' Amr İbn-i Ubeyd ve Ebu Hanife aynı yılda (700) de doğmuşlardır, El-Bidaye vel-Nihaye, C. 10, S. 79.

⁵³ Amr İbn-i Ubeyd, Hasan Basrî'nin tilmizlerinden iken Vasıl ile birleşmiş ve beraberce itizal etmişlerdir. Tarihler bu şahsiyetten uzun bahsederler. Halife Mansur bu zata pek hürmet ederdi; Amr, para ve hediye kabul etmeyip iyi Kur'an okur ve iyi va'zu nasihat ederdi. Dedesi Rebab Hind büyüklerinden idi, Kâbilde esir olmuştur, babası Ubeyd dokumacıdır. Kendisi Mutezilenin Müftüsü idi. Hutbe ve risaleleri vardır. Künyesi Ebu Osman, vefatı 141 dedir. Öldüğü zaman Halife Mansur bunun hakkında bir mersiye yazmıştır. Mes'udî, Mürüccüzzehab, Mısır tab'ı, C. 2, S. 192. İbn-i Kesir, El-Bidaye-vennihaye, (C. 10, S. 78) de Dedesinin adı Süban dır, Keysan diyenler de var, Hasan-ı Basrîden ve diğer muhaddisler den hadîs rivayet etmiştir. Abdullah İbn-i Mübarek bu zatın kadercî olmasından dolayı hadîslerine itibar edilmez, diyor. Sahabelere sövenlerdendir; Rivâyete göre "Tebbet" sure-sini inkâr eder ve eğer Ebu Lehêb'in iman etmeyeceği Levh-i Mahfuz'da yazılı ise bu adam nasıl İman ile mükellef olur ve nasıl mes'ul olur, keza Levh-i Mahfuz'da Kur'an Arabî olarak yazılmış ise Allah kelâmı olan diğer kitapların İbranî olması izah edilemez, Levh-i Mahfuz'u tagayürden korumak için onun küllî emirler halinde ve Allah kelâmının da mâna halinde alınması lâzım geldiğine işaret etmiş. "Fikh-ı Ekber" de Ebu Hanife Levh-i Mahfuz'da emirler küllidir ve Allah kelâmı mânâdır fikrini müdafaa eder ki bu surette Amr İbn-i Ubeyd'in fikirlerini tashih etmiş oluyor. İbn-i Kesir Buharîden naklen Amrın 742 de öldüğünü kaydeder, "El-Bidaye veh-Nihaye", C. 10, S. 78.

bilgi akıl tarafından hazm edilmeden kabul edilir mi, aklî bilgimize dinin güveni var mı? Müteşabih âyetleri te'vile gidebilir miyiz ve Kur'anda iki türlü anlayışa elverişli olan : Herşey Allah'tandır, Kötülük kişinin kendindedir, Her şey Allah'ın takdirindedir, İnsanlar mükellef ve mes'uldürler, iman ve küfür hayır ve şer Allah'ın damgası mıdır, irademizin eseri midir? meselelerinden doğuyor. Yukarıda gördüğümüz akliyeciler mekteplerinde aklın hâkim olduğunu kabul ederler, madem ki, Allah akıl yarattı ve akla bir anlayış nizamı verdi, keza mahluku yarattı ve "sunnatullah" damgasıyla hilkat kanunlarını vaz'etti, bu halde Allahın emirlerinin ne akıl nizamına, ne de tabiat kanunlarına aykırı düşmesi caiz olamaz. Bu sebeple aklın, kendi nizamı içinde hüsün ve kubhu idrak etmesi zarurîdir. Din, akıl ve hilkat nizamına aykırı ve aklen anlaşılabilir tebliğlerde bulunursa Allahın fitratı ile Allahın emirleri tenakuz haline düşer, Allah bundan münezzehtir olduğu için aklın öne alınması ve buna göre akıl ile naklin birbirini teyid etmesi esastır, diyorlar. Hüsün ve kubhu tayin eden akıldır. "vucup alallah esastır "aslah alellah" vacibtir ⁵⁴, demeleri mucizeleri ve miracı inkar etmeleri bundandır. İnsana mutlak hürriyet vermeleri ceza ve mükâfatı Allaha mecburi saymaları, şefaati kabul etmemeleri, bunun neticesidir.

Buna mukabil nakliyeciler, insan aklının mütefavit olduğunu ve çoklarının batıllara saplandığını, bu sebeple aklın za'fi ve hatadan salim olmadığı her zaman açıkça görüldüğünü ileri sürerek güdülecek yolun doğrusunu bildirmek için hata etmeyen nakle ve Allah tarafından vahy ile teyid edilmiş esaslara ve hükümlere bağlanmayı esas olarak alırlar, nakliyeciler veya nasıcı yolu, Selef'in (Ashab ve Tabiin'in, muhadis ve fakihlerin) yolu budur. Bir de Ehl-i Sünnet'in mutavassıt ve te'lifçi yolu vardır ki bunlar selef yolunu tutar ve dâ'valarını akıl ile teyid ederler.

EHL-İ SÜNNET'İN SAVUNMALARI VE İLK ESERLERİ

Abdülkahir-i Bağdadî "Usul ud-Din" de din önderlerine ve ilm-i kelâm yazarlarına tahsis ettiği bahiste Sahabelerden Ehl-i Sünnet'in ilk kelâmcısı H. Ali ile Abdullah İbn-i Ömerdir, Tabiin'in ilk kelâmcısı ise Ömer İbn-i Abdülâziz, Hüseyin'in torunu Zeyd ve Hasan-ı Basrî'dir, diyor ⁵⁵, Ömer İbn-i Abdülâziz kadercileri red için güzel bir risale yazmıştır, Gaylân-i Dimeskî'yi yola getirmeye çalışmış ve tövbe ettirmişken yine kadercilikte ifrata başlayınca Mekhul ve Evzaî tarafından katline fetva verilmiştir. Zeyd İbn-i Zeyn el-Abidin (H. 112, M. 731) ve Hasan Basrî de bunları red için birer kitap yazmışlardı. Abdülkahir, Hasan-ı Basrî'nin Ömer İbn-i Abdülâziz'e kadercileri red hakkında bir risale yazdığını da kaydeder.

Şehristanî'nin yazdığına göre Abdülmelik İbn-i Mervan, Hasan Basrî'ye bir mektup yazarak kader ve cebir hakkındaki fikrini sormuş, Hasan Basrî de Kur'an âyetleriyle ve aklî delillerle kaderiye akîdesini teyid eder mahiyette bir risale yazarak göndermiştir ⁵⁶. Hasan Basrî'den kaderciliğin lehinde ve aleyhinde risale nakledildiğine göre bu zatın mutedil, mutavassıt bir yol tuttuğu istidlâl edilebilir. Esasen kader hakkında onun meclisinde görüşmelerin olması ve talebesinden bir çoklarının

⁵⁴ vucup alallah, insanları cezalandırmak veya mükâfat vermek hususunda Allah mecburdur. Eslaha lellah de Allahın en iyi şekilde hareket etmesi ve işlerin hayırlısını yapması vaciptir, demektir.

⁵⁵ Usul üd-in, Sayfa 307 ye bakınız. Bu kitap "Tabsire-i Bağdadîye" adı ile de anılır. Eş'ari İlm-i kelâmının klâsik bir eseridir. Abdülkahir-i Bağdadî ve eserleri hakkında tafsilât için Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisinin birinci sayısındaki "Kitab-ü Tefsir ul-Esma-ives-Sıfat" hakkındaki yazımıza bakınız.

⁵⁶ Mîlel ve Nihal. C. 1, S. 63.

ifrata düşmesi ve diğer meselelerden dolayı kendisinden ayrılanların bulunması, bazı noktalarda beraberliği ifade eder. Gerçekten Hasan Basrî hayır ve şer Allah'tandır sözü, maraz ve şifa, hayat ve ölüm gibi şeyler Allah'tandır demektir, diyor. Bu da onun mutedil bir yol tuttuğunu gösterir, yoksa o, hüsün ile kubuh, hayır ve şer fiilleri Allah'tandır, mânasına değildir, demektir ki bu da onun mutedil bir yol tuttuğunu gösterir.

Abdülkahir ile Şehristanî kelâm mevzuu üzerindeki yazıların Hasan Basrî ile başladığında müttefiktirler. Bizce bu, başlangıç olmak bakımından daha ileri götürülebilir. Meselâ, Ali'nin oğlu Hasan, Müşkât şerhinin baş tarafında tasrih edildiğine göre, kaderiyyeyi red için bir risale yazmıştır. Nitekim Vehab İbn-i Münebbih'in evvelâ kaderi red için bir risale yazdığı ve sonra bu kanaatından döndüğü malûmdur. Muhaddis Şa'bî kaderiyye'ye karşı çok şiddetli idi, sonra Zührî, Abdülmelik'e Kadercilerin katli cevazına fetva verdi. Bunlar Mabed ile çağdaşlardır. Mabed'den önce kader meselesini az çok kurcalayanlar olduğu da yukarıda gösterilmişti. Bu ilk devreden sonra Cafer-i Sadık (H. 148, M. 766) kadercileri, haricileri ve müfrit şîleri red için ayrı ayrı eserler yazmıştır. İmam-ı Cafer'in şu sözü meşhurdur: "Mutezile mensupları Allahı tevhit etmek istediler, ilhada vardılar; ta'dil etmek istediler, tatile vardılar"⁵⁷.

Bu sıradadır ki Ebu Hanife bütün bu muhtelif mezheb erbabına karşı Ehl-i Sünnet-i müdafaa ve bilhassa Kaderiyyeyi ve Cehmiyye'yi red ve Allah'ın sıfatlarını isbat için "Fıkh-ı Ekber" adlı eserini, insan gücü (istitaamaal fiil) fiili ile beraberdir, fikrini savunmak, hayır ve şer, kaza ve kader meselelerini açıklamak için "Fıkh-ı Ebsat" risalesini, iman ve küfür, irca ve vaîd mes'elelerini izah için "Osman-ı Bustiye" risalesini, akaîdi ve feraîzi hudutlarıyla beyan için de Vasiyet "Nükirrü" risalesini ve halk arasında çıkan muhtelif meseleler hakkında Ehl-i Sünnet akîdesini göstermek için, sual cevap şeklinde "El-Âlim vel-Müteallim" risalesini yazmış Hasan Basrî'nin, Vâsil'in ve Cehm'in İslâm âleminde uyandırdıkları, fikir hareketlerine intikadî tefekkür sistemini sokarak dinî esasları prensiplere bağlamış ve İslâm düşüncesine canlılık katmıştır.

Ebu Hanifenin koyduğu prensiplere göre ehl-i kible tekfir olunmaz, tenzili inkâr küfürdür, tevili inkâr küfür değildir. Miraç, kabir azabı, münkir ve nekir hakdır, fakat bunlar Kur'an âyetlerinde mensus olmadığı ve haber-i vahit veya rivayet bil mâna ile gelen hadîsler akaîd meselelerinde ilim ifade etmekle beraber, kesinlik vermediği için bunlarla sabit olan bir hükmün münkiri kâfir olmaz. Kelâmullah mânadan ibarettir, elfaz mahlûktur, akıl ve nakil kat'î delillerdir. Akıl ile haber-i sadık taaruz etmez, birbirini teyid ederler. Küfür ile îman insanın fiilleridir; fiiller, hakikatte kesb mahiyetinde olup, asıl hâlik Allah'tır; İnsanlar fitratları üzerine doğar, herkes kendi irade ve fiili ile mümin veya muti, âsi veya kâfir olur; müteşabih âyetlerin mânalarının te'vili'ne gidilmemeli, fakat nas olmayan yerde akla gidilmelidir. Bu sebeple o, nas ile veya akıl ile teyid edilmeyen Tâbiîn'in ve Ashab'ın çoğunun fikirlerine ittibâ etmez, kıyasa ve istihsana gider; kendisine reyi ile fetva veren adam denilmesi bundandır, icma'ı ve âmme örfünü esas olarak kabul eder, bu yüzden zamanında Kadî Şerik ve İmam-ı Malik ve sonraları Zahirîler ve Hambelîler ve daha sonraları Haris-i Muhasibî ve Hatib-i Bağdadî kendisinin aleyhinde bulunmuşlardır.

İmam-ı Azam'dan sonra talebesi onun yolundan yürümüş ve yalnız Bısr-i Merrişî, Mürcie akidesinde ifrata düşmüş ve başlı başına bir mezhep çıkararak Kur'an mahlûktur meselesinde Mutezile'ye iltihak, beşer hürriyeti meselesinde ise onları

⁵⁷ Bu risalenin yegane nüshası İstanbul Ayasofya Kütüphanesi 3997 No. lu mecmuadadır.

tefkir etmiştir⁵⁸. Ebu Hanife'nin yetiştirdiği şahsiyetler, Belh, Semerkant, Horasan, Irak, Suriye ve Mısır'a dağılmışlar ve Ehl-i Sünnet akîdesini müdafaa etmişlerdir. Ebu Yusuf baş kadı olunca etrafa tayin ettiği kadılar Ebu Hanife'nin yolunu genişletip genelleştirmeye hizmet etmişlerdir. Memun devrinden itibaren Mutezile yirmi yıl kadar hükümetin resmî mezhebi olduğu halde etrafa dağılan fakihler ve âlimler İslâm fikhını hayata intibak ettirdiler ve Ehl-i Sünnet akîdesini yerleştirdiler. Hiçbir zaman hükümet kuvvetlerinden veya isyandan faydalanmadılar; hür düşünceye hürmet etmesini bildiler, Haricîler, Şiîler, Keysânîler, Zeydîler, Ravendîler ve Batınî teşekkülleri her fırsatta isyana baş vurdular. Nitekim Kaderciler ve Mutezile dahi Emevî'lerin son günlerinde silâha sarıldılar; bir aralık Basra'da itizâl, Küfe'de Şiîlik, Horasanın, bir tarafında İmamîyye, bir tarafında Teşbihçilik, Medine ve Şam'da Hadîşçilik ve Selef⁵⁹ akîdeleri çoğunluk kazandığı halde Ebu Hanife yolcularının ikna edici yolu kalplere sukûn ve huzur verdi.

Yeni kurulan Bağdat ise her türlü akaid erbabına sahne olmuştu. Burada Hıristiyan rahipleri ve Yahudi bilginleri, Zındık adı verilen Manîler, Deysânîler, Merkunîler, Harranîler ve Dehrî'ler münakaşalara karışıyorlardı. Ebu Hanife bu münakaşalarda temayüz etmiş ve İslâm arasında çıkan mezhepleri birbirine yaklaştırmıştı. Onu yeni devrin mümessili göstermemizin sebebi budur. Hasan-ı Basri çevresinde başlayıp gittikçe büyüyen ve çıkmaza varan fikir kargaşalığı onun dehasile şîrazeye girmiş bulunuyor.

HASAN-I BASRÎ

Hasan-ı Basrî'nin babası Zeyd İbn-i Sabit'in azatlısı Yesar, Annesi Peygamber'in zevcesi Ümmü Seleme'nin azatlısı Hayre'dir. 642 de (H. 21) Medine'de doğmuş, tahsilini Medine' ve Basra'da yapmıştır. Fıkh, hadîs, ve Kuran ilminde Ahlâk ve edebiyatta büyük şöhret kazanmıştı. Küçükken, Ümmü Seleme onu oyalamak için emzirmiş; Onun ve Hz. Ömer'in duasını almıştır⁶⁰. Tezhip hülâsasında Ömer'in vefatından iki sene evvel - H. 21 de - doğduğunu kayıt ettikten sonra hadiste sikadandır, fakat sözü hüccet değildir. Çünkü hadisleri mürsel (ravilerile menba'larına kadar senedi zikredilmeyen hadis) dir, deniliyor. Yine burada Tehzibten naklen Yunus İbn-i Ubeyt, "Ya Hasan, sen Allahın Resulu şöyle dedi diyorsun, halbuki Peagambere yetişmedin" dediği zaman "Kardeşim Hz. Aliden rivayet ettiğimi Haccac'a söyleyebilir miyim" dediğini kaydediyor. Bence bu cevap, hem mazeret değil, hem de Hasan-ı Basrî'ye ve bir ilim adamına yaraşır söz değildir. Elimizdeki menbalarda Hasan-ı Basrî zühdü, edebiyatı ve hadis rivayeti bakımından incelenmiştir. Kelâm ve mezhep kitaplarında ise "Vasıl ve Amr İbn Ubeyd" münasebetile adı geçer; kendisinin kelâm ilmine neler getirdiği araştırılmamıştır. Onun, ahlâk üzerine meviza-

⁵⁸ Abdulkahir, Usul ed-Din, S. 308.

⁵⁹ Selef, geçmiş büyükler (Sahabeler ve Tabiîn, yani sahabeleri görüp uyanlar) demektir. Müşebbihe, Allah insanlar gibidir, diyenlerdir. Bunlar Allah'ın sıfatlarını kabul ederler. Allah'ın zatından ayrı ezeli sıfatları vardır diyenlere Sıfatiyye; sıfatları cismanî telâkki edip de Allah'ın cisim olduğunu kabul edenlere Mücessime denir. Allah'ın sıfatlarını kabul etmeyip sıfat Allah'ın zatından ibarettir, diyenler, eğer beşer hürriyetini mutlak surette kabul ederlerse Kaderiyye, kabul etmezlerse Cebriyye denir. Şia, taife mânasına Ali taraftarları; Haricî ise Ali düşmanlarıdır. Mürcie, ameli ve ibadetleri imandan ayırıp masiyetin imana zararı yoktur, diyenlerdir. İrcâ, tehir etmek ve koyuvermek demektir. Teşbih muqabili tenzih, Allahı beşerî sıfatlardan beri tutmaktır. Vaid, korku vermek demektir. Vaîdiyye, Allah günahları affetmez, diyenlerdir. İmam, Önder Şia'ya göre masum hükümdar mânasındadır.

⁶⁰ İbn-i kesir Elbîdaye ven Nihaye C. 9, S. 266.

ları ve Hikmetli sözleri vardır. Bunlara zühd-ü takvası da inzımam ettiği için Sofiler Tasavvufun onunla başladığını söylerler. Zamanında Basra Camii cenahında ki dershanesi merkezi ilim haline gelmişti. İbn-i Sirin ve Şa'bî gibi Selef mezhebinin yüksek şahsiyetlerle olan fikir birliği ve umumun takdirine mazhar oluşu onun kadercilikten uzak kaldığının delilidir. İslâm Ansiklopedisinde Hasan-ı Basri maddesini yazarlar ve Prof. H. Ritter (Hasan-ı Basrinin kaderiyyeden olduğunda şüphe yoktur, şu kadar ki; o kelâmî ihtilâflarda cephe alacak bir şahsiyet değildi) dedikten sonra mutezilenin Hasan-ı Basri'yi imam saymaları onun kaderci fikrine mütemayil olmasından diyorlar. Bir yerde (Hasan-ı Basri Mürcieye muhalif olarak günahkârın müslim olduğunu kabul etmez) denildiği halde biraz aşağıda (Hasan'a göre imanı ikrar edip günah işleyen münafıktır) denilmektedir. Daha sonra da (zalim insanın arkasında namaz kılmak caizdir akidesinin menşei Hasan-ı Basri doktrinine kadar gider) denilmektedir. Bu sözler birbirine nakzediyor. Facir olanların arkasında namaz kılmanın cevazı Hasan-ı Basri'nin doktrinine değil. Peygamberin Hadisine dayanır, hadis meşhurdur; günahkârın müslim olmadığını kabul edenler ise yalnız haricilerin müfrit olanlarıdır. Ehli Sünnet'den, Kaderiyye ve Mutezileden böyle bir fikirde bulunan yoktur; günah işleyen fasiktir, sözü de Hasan'ın değildir, Kur'an ahkâmındandır; yalnız günahkârların vaziyeti bir bakımdan Mutezile arasında ve diğer bakımdan Harici fırkaları arasında ayrılıklara yol açmıştır, Hasan-ı Basri'nin kaderiyyeden olduğunda şüphe yoktur, sözü de yanlıştır, o, insanda iradenin bulunduğunu ve ferdin sorumluluğunu kabul eder; fakat bu onun kaderci olmasını istilzam etmez; Kaderiyye, insan tam istitaaya, mutlak iradeye ve fiili halk etmeye sahiptir. Allahın kudret, irade sıfatı ilminden ibarettir ve bunlar zatından ayrı şeyler değildir, derler. Hasan-ı Basri ise hiç bir zaman kul fiilinin halikidir, Allah'dan müstakil olarak insanın kudreti mümekinesini vardır, Allah'ın kudreti yoktur veya ilminden yahut zatından ibarettir, dememiştir. Beşer hürriyetini ve insanın mes'uliyeti prensibini kabul edene kaderiyyedendir denemez; eğer Hasan-ı Basri böyle bir fikirde bulunsaydı ona cephe alınır; "cephe alınacak bir şahsiyet değildi" sözü de yersizdir. Çünkü bir taraftan Mutezile reisi Vasil ve arkadaşları, diğer taraftan İbni Sirin ve arkadaşları ona cephe almışlardı. Sistemlerin ve ayrılıkların onun meclisinde başlaması, Abdulmelikin ve Ömer İbnî Abdulazizin kader ve cebir meselesinde ona müracaatları, zamanında senet ve hakem ittihaz edilmesi unutulmamalıdır. İrade ve Mesuliyet meselesinde, kaderciler ile cebircilere karşı tefviz nazariyyesini ileri süren odur. Muhabbet ve Riza sıfatlarında sonraları İmam-ı azamı meşgul eden mütalaaları, ilâhî azap hakkında ki görüşü, Hayr ve şer, husun ve kubuh mevzularında uzlaştırıcı bir yol tutması bakımından denebilir ki o Ebu Hanifeye Önderlik etmiştir.

Hasan-ı Basri hakkında bir çok yazılar yazılmıştır, fakat hiçbirinde neden dolayı fikir ayrılıkları Hasan-ı Basri meclisinden başlamaktadır ve onun fikirleri nelerdir, bu cihetler araştırılmamıştır. Prof. Hilmi Ziya Ülken, "İslâm Düşüncesi" adlı eserinde Hasan-ı Basri'yi bir mutasavvıf olarak ele alıyor ve sofilerin onu mesleklerinde başa geçirmelerinin izahını veriyor; akâid meselelerindeki görüşlerini de bu izah arasında toplu bir halde veriyor (S. 110. 115). Hasan-ı Basri'nin hakkı müdafaadaki cesareti, sözlerindeki kudreti, ve Haccac ile mücadeleleri meşhurdur, Gazalî, "onun sözleri Peygamber sözüne benzerdi" diyor, Basrada 728 de ölmüştür yalnız vefatı günü ikindi namazını cemaatla kılamamıştı ⁶¹.

⁶¹ Bk. Hulâsai Tezhip-ı Tezhip el Kemal, Mısır 1301, s. 77 : Elbidaye ven Nihaye C. 9 : Emali, Seyyit Mürteza C. 1, s. 106, 117; İbn-Holegan; El A'lam ; Elkamil, sene 110 vef'iyatı.

EBU HANİFE

Ebu Hanife Numan İbn-i Sabit Kûfede 699 (H. 80) da doğmuş, tahsilini Medine, Basra ve Kûfe'de Ebu Amr Amir-i Şa'bî (720) ve sonra Hammad İbn-i Süleyman (737) yanlarında yapmıştır. Fıkh ilmine dalmadan önce kendini akaid bahislerine, ve kelâm savaşlarına vermiş, mübahaselerde temayüz etmişti, Ehli Beyt'e bağlılığı vardı. İmam-ı Cafer-i Sadık'ın da dostuydu. Diyor ki "ben kendimi kelâm mübahasalarına vermişim, giriştiğim mübahasalarda bazan zayıf, bazan kavi olduğum olurdu, bu bahislerle meşgul olanların çoğu Basra'da olduğu için yirmi defadan fazla, bazan bir yıl hattâ daha fazla veya daha az kalmak üzere oraya gidip geldim, orada haricilerin İbadiyye ve Sufriyye ve diğer şubeleri ricaliyle ve Haşeviyye mümessilleriyle münakaşalarda bulundum"⁶² Onun muhtelif yerlerde ve muhtelif vesilelerle haricilerle, şia, Mutezile ve Müşebbihe hattâ Dehriyelerle mübahasalarına dair fıkralar çoktur⁶³, Kendisinin mürcie mezhebine mütemayil olduğu rivayeti çıkarıldığı zaman Osman-ı Büstîye yazdığı risalede bu isnadı şöyle cevaplandırdı : Ben kimsenin şöyle böyle demesine bakmam, hakkı ararım⁶⁴. Filhakika risalelerinde "Allah günahkârı azablandırmağa mecbur değildir, dilerse afv eder" diyor ki bu mürcieden de mutezileden de ayrılığının delilidir.

Hocası Hammad'ın ölümünden sonra otuz sene Kûfede fasılasız tedris te bulundu; bu dersler bugün de derecesine ulaşamayan bir usul dairesinde, talebe ile müştereken inceleme ve serbest münakaşa suretile - akademik mahiyette - verilirdi. Talebesinden kırk kadarı müctehidlik seviyesine yükselmiştir. Derslerine devam için her taraftan alimler gelirdi. Dersler fıkhî meselelerine dair olmakla beraber hariçten sorulan meseleler de münakaşa edilir ve sırası gelince akaid bahisleri ele alırdı⁶⁴ çünkü ibadetlerle bazı fetva ve kaza mevzularının akaidle ilgisi vardır. Ebu Hanifenin akaide dair risale ve vasiyetleri bu dersler arasında şakirtleri tarafında zabtedilmişti. Fıkh-ı Ekberi bizzat yazdığı, Nükirru risalesini ölümüne yakın yazdığını da söylenmektedir. Vasiyetlerden bazıları sonradan yazılmış ve ona nispet edilmiş olması da muhtemeldir, eserlerine sonradan bazı fıkra veya kelimeler ilâve edildiği ise muhakkaktır. Nitekim Fıkh-ı Ekberde Ebu Talibin Müşrik olarak ölümünden ve hazreti Peygamberin ana ve babasından kayıtlar bulunduğu halde bazı nüshalarda bunlar yoktur, bir kısım metinler de "müminler imanda müsavi, amelde farklıdır" diye kaydedildiği halde bir kaç satır altında "müminler marifet ve yakında, havf ve recada müsavidirler" denilmekte ve nüshalar burada birbirinden ayrılmaktadır. Bir yerde Allahın yed, veçh gibi müteşabih sıfatları tevil edilmez diye kaydedildiği halde arkadan nusha farkları ile bud' ve kurb sıfatlarının ikram manasına alındığı görülür.

İslâm Ansiklopedisinde Ebu Hanife maddesini yazan Halim Sabit Şibay, İmamın fıkhî sahasındaki ilmî hizmetlerini belirtmiş, fakat kelâm sahasındaki görüşlerini ihmal etmiştir, burada Ebu Hanifenin başlıca eserleri, Fıkhı Ekber ile, risaleleri ve şerhleri birbirine karıştırılmıştır, Fıkh-ı Ekberin iki rivayeti vardır deniliyor, halbuki Fıkhı Ekber risaleleri iki rivayet değil mevzuları birbirinden ayrı iki müstakill eserdir. Biri Fıkhı Ekberdir ki; menbalarda "El Muhtasar" diye adı geçer. Diğeri El

⁶² Beyadî, İşaret el meram, Mukaddime. Muvaffak menakıbından naklen C. 1, S. 59.

⁶³ Bu fıkralar için Bakınız: Manastırlı İsmail Hakkı, Mevahib-ürrahman fi menakibi İman, İstanbul 1310. ~

⁶⁴ Bu risale taş basması İmam-ı a'zam risaleleri ile birlikte matbudur. Aslı İstanbul, Murat Molla Kütüphanesinde 1797 No. lu mecmuadadır sh : 236

⁶⁴ Taberî, C. 9, S. 206 ve 256

Fıkhul Ebsattır. İmam-ı Ebu Mansuri Maturidinin şerh ettiği söylenen risale Fıkh-ı Ekber değil, Fıkh-ı Ebsattır, bunu İmamı Maturidinin şerh ettiği muhakkaktır deniliyor ve Haydarabat baskısı şahit olarak gösteriliyor. Halbuki şerhin içine bakılırsa İmam-ı Eşari'nin şakirtlerinin reyleri ret edildiği görülür. Bunlar ise maturidîden sonradır. Keza eserde Maturididen yüz sene sonra yaşayan Ebul Leys-i Semerkandîden nakiller vardır. Yine, Fıkhı Ekber üzerine İsmail İbn-i İshak-il Haytarî'nin ve diğerlerinin ayrı şerhlerinden bahsediliyor ki bunlar da Fıkhı Ekberin değil, Fıkhı Ebsat'ındır. Bu şerh, Haydarabat tab'ında Ebu Mansuri Maturidîye Feyzullah Ef. ⁶⁵ nushasında, İbrahim İbn-i İsmail-i Haltari'ye; Allame Beyazinin İşarat-ul Meramında, Ata Bin Ali-el Cuzecani'ye ⁶⁶ ve Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesindeki nushada İsmail İbn-i İshakî Hatirîye atfedilmektedir; halbuki bunlar okununca hepsinin aynı eser olduğu görülür.

Ebu Hanife Akaidde de Ehli Sünnetin İmamıdır. Tuttuğu yolu güdenlerden pek çokları, akaidde mezhep sahibi olan İmam-ı Tahavi dahi onun muakkipleridir. Fıkıhta (ibadet, hukuk ve ceza sistemlerinde) hanefilerin İmamıdır. ⁶⁷ Bu sistemlerin dayandığı usulde ise amelde mezhep sahibi dört büyük imamının birincisidir ve bu yüzden imam-ı Azam ünvanını almıştır.

Ebu Hanifenin Kuran ve hadiste de ihtisası vardır. Kuran âyetlerini esbabı nuzulü ve hikmeti teşriî bakımından ilk evvel inceleyen, tazammun ve şumul, delalet ve iktiza, nas veya zahir gibi incelikleri nazarı dikkata alan odur. Aynı zamanda hadis ilminin en iyi münekkithlerindendir. Hadis-i mürseli, rivayet bilmanayı ve haber-i vahidi ilk defa kaideleştiren de odur.

Ahlâk konusundaki fikirleri talebesinden Davut-u Taî ve Abdullah İbn-i Mübarek tarafından takip edilmiş, bilahara ahlâkçılar tarafından genişletilmiştir.

İmamın çırakları Ebu Yusuf, Muhammed bin Hasan-ı Şeybani, imam Zufer ve İbni Ebi Leyla gibi müctehitler, yalnız fıkıh mesleğinde (ibadetlerde ve amelde) değil, aynı zamanda akâid sisteminde de onun muakbibidirler. Yol akliyecilik ile nasıyecilik arasında telifcilik yoludur. İlk defa akl ile nakli anlaştırma mebd'e'inden hareket eden odur. Kendisini bu yola zamanın ve muhitin tesirleri ve muhtelif cereyanların akisleri sevk etmiş olsa gerek. Filhakika o bir taraftan Hasan ıl-Basri çevresinde yetişen Amr-ı bin Ubeyd ve Vasil gibi itizal ricalinden, bir taraftan Muhammed Hanefinin oğlu Hasan ile hocası Hammad gibi ircaya kail ricalden, bir taraftan da Şa'bi ve İbn Sirîn ve Mekhul gibi selef yolu ricalinden muhtelif te'sirler, Hicazda, Şamda, Horasanda ve bilhassa Basrada ve Kufede kaynaşan siyasi ve içtimai ihtilâflardan da ilhamlar almıştır. Büyük fütühat devrini gördüğü gibi, muhtelif idare şekilleri, adalet ve istibdad devirleri yaşamıştır. Emevilerin ihtilallerle geçen son yıllarını, Abbasilerin de yine karışıklıklarla geçen ilk yıllarını, Büyük Şia isyanını ve Ravandi hareketlerini görmüştür. O, milletlerin de kaynaştığı ve arap nufuz ve kültüründeñ ziyade Türk ve Fars tesirinin başladığı devri idrak ettiği için kavimlerin ruhiyatına ve hayat tarzlarına nufuz etmiş, gerek fıkıh ve gerek fikir bakımından nasların ahkâmını derinleştirmiş ve bu ruh ile cemiyetin ihtiyaçlarını bağdaştırmıştır. Halen müslümanların büyük ekseriyeti Ebu Hanifenin sünnilîği yolundadır.

⁶⁵ Millet Kütüphanesi Feyzullah Ef. 2155, Fıkh-ı Ebsat Şerhi. Bayazıt Veliyüddin Kütüphanesinde, 2140 No. lu mecmuada, S. 154.

⁶⁶ İşaratul Meram, Mısır, 1949, S. 22; Aynı eserin en mühim nushaları Fatih kütüphanesi 3137 ve Bayezitte Veliyüddin 2091 No. dadır.

⁶⁷ Mezhep ve meslek kelimeleri için makale sonunda 5 No. lu eke bakınız.

Maveraünnehr üleması ve bunlardan Ebu Mansur-ı Maturidî onun yolunu daha ilerletmiş ve yaymışlardır. Ebu Mansur-ı Maturidî ileride görüleceği üzere onun vaz ettiği esasları ve müdafaa usulünü sistemleştirmiş olduğu için Hanefilere itikatta "Maturidî" denilmektedir.

İmam bütün iştihatlarında çok dikkatli ve nufuzu nazar sahibidir. Delillerinde ekseriya kitaba dayanır, hadiselerden onüç tanesini ihticaca salih bulmuştur. Yeni çıkan meselelerde ise rey ve içtihat, kıyas ve istihsan yolunu tutmuştur. Onun akâid bahsinde güttüğü yolu en iyi gösteren eseri, Fıkh-ı Ekber risalesidir.

Ebu Hanıfeye bir çok defalar hizmetler ve kadılık teklif edildiği halde kabul etmedi. Ebu Cafer-i Mansurun tazyiki ile Bağdad şehrinin kuruluşunda hizmet aldı sonra kadılık vazifesi için ısrar edilince hapse girmeyi tercih etti. Kendisinin iyi işleyen bir ticaret hanesi vardı. Müsteit gençlere tahsil için yardım ederdi, gündüzlerini ders vermekle, gecelerini tefekkür ve ibadetle geçirirdi. Yatsı namazını Kuranı hatmile kıldığı rivayet edilir. Bağdad'da hapishanede 768 (H. 150) de ölmüştür.

EBU HANİFE'NİN FIKHI EKBER SİSTEMİ

Peygamberin ölümünden beri geçen yüz küsur senelik devrin en mühim eseri, Ebu Hanıfe'nin Fıkh-ı Ekber'idir, bu esere göre Ehl-i Sünnet'in bağlandığı inanışlar şunlardır :

Müslümanlığın temelleri, Allaha, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır. İtikat bunlarla sahih olur. Allah vardır, bu varlık eşyanın varlığı gibi değil, önü sonu, haddi ve zıddı olmayan bir varlıktır. Birdir, birliği adet nev'inden bir demek değil, - şeriki yok, hiç bir şeye benzemez, hiçbir şey de ona benzemez -, demektir. Allah'ın ezeli ve ebedi adları, zat sıfatları ve fiil sıfatları vardır, bunların hiçbirisi (hâdis) sonradan olma değildir, Allah yaptığını ezeli olarak yapar, yapma sıfatı ezeldir. O, halk etmeden hâlik, rızık vermeden de râzıktır. Faildir, fiil ezeli sıfatıdır, mahlûk değil, mahlûk olan eserdir. O, ezeli olarak âlimdir, ilim ezeli sıfatıdır, mahlûk değil, mahlûk olan malumdur. Ezelde mütekellimdir, Kelâmı mahlûk değil, sesler ve harfler mahlûktur. Kur'an Allah'ın kelâmıdır, mushaflarda yazılıdır. zihinlerde ezber edilir ve okunur; bizim yazmamız ve okumamız mahlûk, Kur'an mahlûk değildir. Allah'ın kelâmı ezeli bir sıfattır, bizim kelâmımız gibi değil, Allah'ın bütün sıfatları mahlûkun sıfatları gibi değildir. Allah'ın bilgisi, sözü, gücü ve görmesi bizimkiler gibi değildir. Biz âletlerle konuşur, görür ve biliriz; O, âletsiz. Kur'an-ı Kerim'de bildirildiği veçhile Allah'ın eli, yüzü, nefsi vardır, lâkin bunların keyfiyetini bilemeyiz; bu husustaki âyetleri olduğu gibi kabul eder, te'vil edemeyiz; Allah'ın yedinden maksat Allah'ın kudreti ve nimetidir, denmez. Bu sıfatların - Farsça "dest" kelimesi müstesna - her birini başka dillerle söylemek caizdir. Her şeyi takdir ve kaza eden O'dur. Dünyada ve ahirette olan her şey onun bilgisi, dilemesi ve Levh-i Mahfuz'da yazması ile. Levh-i Mahfuz'daki yazılar tavsifi (külli) dir, hükmî (muayyen) değildir. Allah ma'dumu yok iken bilir. Ayakta olanı ayakta, oturanı oturmakta bilir ve bu, ilminde değişmeyi icap ettirmez, değişme mahlûktadır, Allah'ta değil.

Allah insanları küfür ve îmandan hali olarak yaratmıştır ve sonra onlara tekliflerde bulunmuştur, mümin olan kendi fiili ile mümin, kâfir olan da kendi fiili ile kafir olmuştur. İnsanların fiilleri hakikatte kendi kespleridir, bu fiiller Allah'ın bilgisi, meşiyeti ve yaratması ile. İleride

Allah ahirette görülecektir. Biz Allah'ı bildirdiği kadar, fakat hakkiyle biliriz. Allah'ın gazabı, rızası vardır, keyfiyeti bilinmez. Eyi işler, Allah'ın emri, muhabbeti, rızası, ilmi ve kaderi iledir. Kötü işler ilmi, meşiyeti ve takdiri iledir. Muhabbeti, rızası ve emri ile değildir. İnsanların sevapları makbul, günahları ma'fudur, demeyiz, sevap işleyen sevaba, günah işleyen azaba uğrar, Allah dilerse kuluna azap eder, dilerse affeder; iyi iş yapanları fazlı ile, günah işleyenleri adlı ile cezalandırır. Dilediğine hidayet eder, dilediğini dalâlete uğratar, fakat kimsenin îmanını zorla selbetmez. Şeytan igva eder, fakat mümini îmandan çıkaramaz; kişi îmansız olunca kendine kendi etmiştir.

İman, ikrar ve tasdikden ibarettir, amel îmanda dahil değildir ve bu sebeble artmaz ve eksilmez. İslâm teslim olmak ve Allah'ın emirlerine inkiyat etmektir; îmansız İslâm, İslâm'sız îman olmaz. Din; iman, İslâm ve şeriatın adıdır. Hiç bir Müslümanı kendisi kafir olmadıkça tekfir etmeyiz. Salih olsun, fasik olsun her muminin arkasında namaz kılarız.

Peygamberler küçük büyük günahları işlemekten beridirler; şu kadar ki bunlardan bazan zelle sadır olabilir. Bunlara kitaplar nazil olmuştur. Muhammed Allah'ın sevgilisi, kulu ve resuludur; Kur'an ona nazil olmuştur. Peygamberlerin mucizeleri ve evliyanın kerameti hakdır. Miraç haktır, bunu inkâr eden kafir olmaz, sapmış olur. Peygamberin şefaati hakdır. O, bütün peygamberlerin efdalidir. Peygamberlerden sonra efdal olan Ebu Bekir ve sırasıyle Ömer, Osman ve Ali'dir. Hatice'den sonra kadınların efdali ise Ayşe'dir. Bütün Sahabeler'i hayır ile anarız.

Meleklerle iman ederiz, bunlar mahlûkdur, ölmezler ve ibadetle meşguldurlar. Kıyamet alâmetleri haktır. Allah'ın mizanı hakdır, kıyamet gününde iki kişi arasında ödeme haktır, kabir azabı vardır, burada insanın ruhu bedene avdet eder; münkir ve nekir sorusu haktır. Cennet ve cehennem halen, mevcuttur ve asla fena bulmayacak. Ehl-i îman, nimetler içinde ve ehl-i küfür, azab içinde muhallet kalacaklardır.

Ebu Hanife'nin devrine kadar akâide dair çıkan bütün anlaşmazlıkları cevaplandırmak suretile yazdığı fikhî ekberin⁶⁸ tam özeti budur. Bu, Peygamber zamanında kurulan ve burada Kur'an âyetleriyle verilen İlm-i hal metninin Ebu Hanife tarafından yazılan bu akâit muhtevası ile aldığı manzarayı mukayeseye imkân verir. Ebu Mansur devrine kadar bu hal bir gelişme hamlesi daha arzedecek ve devir devir geçirdiği istihale ve inkilâplardan, Gazalî ve Neseî devirlerinden sonra İmam-ı Bürğivî'den beri bugüne kadar gördüğümüz Türkçe İlm-i haller şekline bürünecektir.

E K L E R

Ek : 1

Hind âlimlerinden Şibli Namanî (شبلې نمانی) tarafından son yıllarda yazılmış "İlmî Kelâm tarihi" adlı eserde şöyle deniliyor: "Cehm İbni safvan, Hişam ibn-i Abdülmelik zamanında isyan etmiş ve emir bil-ma'ruf suçundan öldürülmüş, fakat bu kan boşa gitmemiştir. Bu yüzden adil ve maruf-u emir esasları o derece kuvvetlenmiştir ki, ekseriyeti teşkil eden ve bilahara Mutezile adını alan cemaat bunları İslâm'ın önde gelen esaslarına sokmuştur. Bilinmelidir ki Mutezile fırkasının îman esasları olarak kabul ettiği beş asıldan ikisi (adil ve ma'rufu emir) mebdeni buradan alır. bu cemaatin işleri ilerledi, tertipli hareketler oluyordu, iş o duruma geldi ki Ümeyye hanedanından da bu fırkaya

⁶⁸ Fıkh-ı ekber, büyük ilim, akâit ve kelâm ilmi demektir. Tâfîsilât için 4 No. lu eke bakınız.

girenler oldu, binlerce Mutezile ile Velidi muhasara ve katleden Yezid iledirki Mutezile mezhebi ilk defa saltanat tahtına çıktı.,⁶⁹ Bu sözler bitaraf bir görüş mahsulü değildir ve yanlıştır. Cehm, Hişam İbni Abdilmelik'in zamanında ölmüş değildir Hişam (H. 125-M. 740) de ölmüş Cehm ise Mervan-ı Himar'ın hilâfet davasına kalktığı ilk yılda Horasan ve Türkistan arasında istiklâl davasına kalkanlardan "Hâris İbni Süreyc" in katibi sıfatıyla bu isyana iştirak ettiği için siyasi bir mahkum olarak "Selem İbni Ahvez-i temimî" tarafından (H. 128-M. 743) de boynu vurulmuştur.⁷⁰ Yani kendisi kıyam etmiş değil, dini akidesinin kurbanı da değildir. Şibli'nin mühim olan hatası Cehm yüzünden adil prensibinin kuvvetlendiğini söylemesidir. Halbuki Cehm adil esasını kabul edenlerden değildir, Cebriyedendir⁷¹. Adil prensibi insan fiilinde mutlak hürriyeti şart olarak vaz eder. insanda mutlak irade ve kudret olmasa Allahın ceza ve mükâfat vermesi adil esası ile uyuşamaz. Bu halde Cehm'in akidesi ile adil esası nasıl kuvvetlenebilir. Cehmiyye, Adilcilere zıd bir meslektir. Bunların her ikisine Mutezile denilmesi, Allahın zatından ayrı sıfatları bulunmadığını kabul etmelerinden ileri gelir. Şibli'nin Mutezile Mezhebinin ilk defa yazid ile saltanat tahtına çıktığını söylemesi de doğru değildir; gerçi Yezid Mutezile mezhebini kabul etti ve isyandan faydalandı, Mutezile önderlerinden "AMR, İBN-İ Übeyd" i de elde etti, fakat bu hareketle mutezile resmi mezhep olmuş değildir. Bunlar yersiz tamimlerdir. Şibli Na'manî Cehmi, din kurbanı, Ca'dı, din kahramanı, Gaylamı, büyük müçtehit göstermek isterken tezada düşüyor. Ömer İbn-Abdülaziz Gaylamı devletin haraç hazinesine memur etti, bu adam haraç zamanı gelen mallar için, halktan zulm ile almıştır diye haykırır ve hazineden otuz bin çift çorabı dışarı çıkararak: "ey ahali zulmun derecesini görünüz ki halk aklıktan ölüyor, hükümdarımızın ise otuz bin çift tiftik çorabı var.,, diye bağınıyordu. (Bunun tafsilatı milerl ve Nihal Şerhindedir) diyor⁷². Halbuki menbaların ittifakı ile Ömer İbn-i Abdul Aziz Halife olduktan sonra bütün malını, hatta karısının malları da millete terk etti; bir kat elbisesi vardı, kirlenince yıkatır, kurumasını bekler ve giyerdi⁷³. Tarihi bir hadise için ya hadisenin cereyan ettiği devirlerde yazılmış eserlere veya tarihi kaynaklara müracaat edilir. Miler ve Nihal şerhi, ancak Şehristanîden sonra çıkmış fikirler ve mezhepler için menba olarak zikredilebilir. Bu gibi eserlerin her nakline dayanılarak yazılanlar indî olmakdan ileri geçemez.

Şibli Na'manî eserinde diyor ki: İlm-i kelâm hükümetin kucığında büyümüşü. Türkler saltanatta mezhep riyaseti iltizam etmediler, ilmi kelâm fıkıhçıların eline düştü; bu ise ilmin mahvına sebep oldu⁷⁴. Halbuki ilmi kelâm ne hükümet kucığında büyümüşür, ne de ulema elinde mahvolmuştur. Bu zat eserinin bir yerinde, "hicri

⁶⁹ Şibli Na'manî, Tarihi İlmî Kelâm, Seyyit Mehmet Tahî'nin Farsça tercemesi, Tahran, 1328 S. 15.

⁷⁰ İsyanın mahiyeti için bakınız : İbn-i Ceriri Taberi, Tarihül Ümem-i Vel Müluk, Kahire, 1939, C. 5, S. 604. öldürme hadisesi için Bkz, aynı eser, C. 6, S. 6. Bu meselelerle ilgili olarak keza Bkz : İbn-i Hazm, El Fisal, C. 2, S. 129.

⁷¹ Şerh-i Mevakıf, Amire Tab'ı, C. 3, S. 294, burada Cehm İbn-i Safvan en müfrit ve halis cebirci olarak tasvir edilir. İnsanın iradesi, (kesbi de tesiri de) yoktur, diyenlerden olduğu açıklanmaktadır.

⁷² Şibli Na'manî, aynı eser S. : 14.

⁷³ Bkz. İbn-i Kesir, El Bidaye Ven Nihaye, Mısır C, 9, S. 336, C. 10, S. 17 Ömer İbn-i Abdülazizin zulum ile haraç alınmaması hakkındaki ve mallarının fukaraya taksimi ve hattâ giyimi ve yemeği hususlarında Bkz: Taberi Tarihi, C. 5, S. 321 ve sonrası. Karısının malları Hakkında: Çevdet Paşa, İst. 1331, C : 8 S. : 332. Burada diğer vakalar hakkında da tafsilât var.

⁷⁴ Tarihi İlmî Kelâm, Şibli, Tahran Baskısı Terceme, S. 43.

dördüncü yüzyılda devlet idaresi Türklerin eline geçtiği zaman ilmi kelâm iflas etti, fikir hürriyeti söndü; çünkü Türkler gerçi kahraman insanlardı fakat kalbleri ve dimağları o nispette zayıftı.” diyor⁷⁵ Diğer bir yerde, “ilmi kelâm dördüncü yüzyılda kemal derecesine erdi; Kur’anın tefsirleri de ilmi kelâm usulu ile yazılmak gibi bir kemal derecesine ulaştı” diyor⁷⁶. Bu tezat müellifin ne derece hisleriie mağlup olduğunu gösterir. eserinde ilmi kelâm Mehdinin emri ile tedvin edildi⁷⁷ dediği halde bir satır altında ilmi kelâm Me’mun zamanında tedvin edilerek ilmi kelim adını almıştır diyor. Yukarıda görüldüğü üzere her iki mütâlaa yanlıştır.

Ek : 2

Mezheplere dair kaynaklara niçin güvenilemez! bu kanaati bizde uyandıran müşahadelerimizi kaydediyoruz : İmam-ı Ahmet İbn-i Hanbel’in (Kitabu Reddül Cehmiyye Vezzenadika) adlı eserinde şöyle bir fıkra var : (Cehm İbn-i Safvan müşriklerden Sümeniyye⁷⁸ mezhebine mensup bir kaç kişi ile buluştu. bunlar, gel seninle mübahase edelim; biz haklı çıkarsak bizim dinimize girersin, sen haklı çıkarsan biz senin dinine gireriz, dediler ve mübahasaya girişildi. Rahip Cehme soruyor:

- Sen Allahın varlığına inanıyorsun değil mi?

- Evet.

- Onu gördün mü?

- Hayır.

- Sözünü işittin mi?

- Hayır.

- Kokusunu kokladın mı?

- Hayır.

- Duyu organlarınla mı bildin ?

- Hayır

- El ile tuttun mu?

- Hayır.

- Şu halde Allah’ın varlığını nereden biliyorsun ?

Bu konuşma sonunda cehm afalladı, kırk gün kime ibade tedeceğini bilemedi. Sonra hristiyan papazlarının İsa, Ruhullah delillerinden faydalandı ve şu cevabı verdi:

- Sende ruhun varlığına inanıyor musun?

- Evet.

- Onu gördün mü?

- Hayır.

- Sözünü işittin mi?

- Hayır.

- Duyu organları ile yoklayarak mı bildin ?

- Hayır.

İşte Allah da böyle. vechi vardır görülmez, sesi vardır işitilmez, kokusu vardır koklanılamaz, gözlerden gayıptır, şurada burada bulunmaz, cevabını verdi. Ve bu esas dairesinde Allahın sıfatlarını inkar eden tenzih akidesini kurdu⁷⁹.

⁷⁵ Aynı eser S. 44.

⁷⁶ Aynı eser S. 38 - 39.

⁷⁷ Aynı eser S. 25. Burada Me’haz metinleri veriyor. Bunlar bizim fikrimizi teyid eder.

⁷⁸ Sümeniyye hakkında malûmat, İbn-i Nedimin Fihristinde ve Ebu Reyhanı Biruninin Asar-ı Bakıye’sinde vardır. Bu din hakkında, İstanbul İlahiyat Fak. Mec, 1931. sayı : 21, Yusuf Ziya Yörükân “İslâm Menabiinde Şamanlık, Sümeniye ve Şemeniye”i S. 47, de izahat vardır.

⁷⁹ Ahmet İbn-i Hanbel Kitabu Reddül Cehmiyye, Metin ve tercemesi İstanbul İlahiyat fakültesi mecmuası S. 5 - 6 sh, 280-312.

İmamı Ahmed İbn-i Hanbel gibi sözü özü doğru, mezheb ve hadis imamlarından olan bir zatın naklettiği bir sözü değiştirerek vermesi ondan beklenmezdi. Hakikatte Cehm İbn-i Safvan derhal cevabını vermiş ve hasmını ilzam etmiştir. Kırk gün şaşaladığı ve Hıristiyan akidesinden mülhem olduğu doğru değildir. Çünkü yine İbn-i Hanbel'in yazdığına göre Hıristiyan akidesinde bir nevi hulul ve cismaniyet vardır⁸⁰ Cehm ise Allahu tavsif edenler kafir ve müşebbiheden olurlar akidesindedir⁸¹. Bu mubahesenin doğruluğunu kabul etsek bile mubahaselerde aranan şey ilzamdır. Bunu Cehm başarmıştır. Mısır'da basılan Tarihül Cehmiyye ve Mutezile⁸² de İbni Teymiyyeden nakledilen bâzı ibarelerle Cehmin konuşmasında kırk gün fasıla olmadığı teyit edilmiştir.

Yine Sikadan olmak üzere tanınmış olan Fıkh-ı hadis imamlarından ve Mezhepler tarihi mütahassısı İbni Hazım, "Kitabul Fisal" da İslâm fırkalarını yazmağa başlarken : "Mürciye fırkalarının ehli sünnete en yakın olanı Fakih Ebu Hanife mezhebinden olanlardır. En uzak olanı da Cehm İbni Safvan'ın arkadaşları ile Eş'ari ve Secistanlı Muhammed İbni Kerramdır. Cehm ve Eşari diyorlar ki, îman, bir adamın yalnız kalb ile itikad etmesidir, isterse bu adam diliyle teslis ve küfür izhar etsin, isterse İslâm ülkesinde sakınmaksızın puta tapsın ! Muhammed İbni Kerram ise kalben küfrü itikad etse dahi dil ile ikrarın, iman için kafi olduğuna kanidir,"⁸³ diyor. Bu sözler İbni Hazım'ın nekadar öncül fikirlerle, taraflıkla ve hattâ taasubla hareket ettiğini açıkça göstermektedir. Evvelâ Ebu Hanifeyi, ve Hanefileri Mürceie' fırkalarından sayıyor. Sonra İmamı Eşarî, gerçi iman tasdikten ibarettir der, fakat kalben tasdik peygamberin bildirdiği şeyleri içine alan bir imandır, bu ise bir veçhile puta tapmağı ve dil ile küfre müsaadeyi tazammun etmez. Kaldı ki Cehmiyye, Eş'ariye ve Kerramiye Mürceie fırkalarından değildir. Çünkü Cehmiyye tenzih esasına, Kerramiye ise teşbih hattâ teşsim esasına, Eş'ariye ise tenzih ile teşbihi birleştiren bir esasa bağlı birbirine zıd kutuplardır.

İbni Hazım, diyor ki: Cehmin cinayetlerinden biri de Allahın ilim ve kudrèt sıfatları hadistir ve Allah hiç bir şey bilmiyordu, sonradan kendine ilim ihdas etti. ve bildiklerini bu sıfatla bildi⁸⁴; keza cehmin bir cinayite'de Allah şey de değildir. Çünkü o her şeyi haliktir; demesidir. Bunlar ise küfürdür⁸⁵. Halbuki Cehm, Allah' sonradan kendine ilim ihdas etti ve bununla bildi demez; Allah zatı ile bilir der. Bunu İbni Hazım'da itiraf eder⁸⁶, fakat taasubundan Cehmiyyeyi ve hattâ Eşarileri bâzı meselelerde kafir sayar⁸⁷. Ve mesela mütasavvifeyi müslüman saymaz ve bu hüküm de içma' vardır der⁸⁸.

Ek 3 :

Abdullah, yahudilik hesabına müslümanlardan intikam almak ve müslümanları tefrikaya sokmak maksadile ilk defa müslümanlar arasına sokulmuş bir ihtilâlcı olarak sahneye çıkıyor. Anasının adına nisbetle ehli sünnet ona "İbni Sevda" ve çıkardığı mezhebe de, taraftarları babasının adına izafetle "Sebeiye" derler. Ehli sün-

⁸⁰ Aynı Kitap S : 316, tercemesi aynı nüshada S, 281.

⁸¹ Aynı eser S : 316, tercemesi aynı sayıda S : 282.

⁸² El Kasimî, Tarihül Cehmiyye vel Mutezile, Mısır El-Menar, Tabı S. 16-17,

⁸³ İbn-i Hazım, El Fisal fil Mülel vel Ehvâ-i ven Nihal, Mısır, 1320, C. II, S. III-112

⁸⁴ İbn-i Hazım aynı eser C 4, S. 204.

⁸⁵ Aynı eser, C. 4, S. 205.

⁸⁶ Aynı eser, C. 2, S. 127.

⁸⁷ Aynı eser, C. 4, S. 205.

⁸⁸ Aynı eser, C. 2, S. 112.

net bunun mezhebine “Şiayı Galiye” ve Sebeiyeye kelimesine benzeyen bir ta’birle “Sâbbe” derler, sahabeleri söğenler demektir. Galiye de Aliye muhabbette ifrat ederek onu Allah menzilesine çıkarırlar, demektir.

İbni Cerir, bu adam aslan Sana’lıdır ve Yahudidir. Osman zamanının da müslüman olmuş halkı sapıtmak için yer yer dolaşmıştır. Hicaz’dan başlayarak Basraya, Kûfeye ve Şama gitmiş, orada tutunamayınca da Mısır’a sokularak orada fikrini yaymağa muvafak olmuştur : Evvelâ İsa tekrar gelecek diyorsunuz ve Muhammedin geleceğini yalanlıyorsunuz, halbuki Muhammed rucu etmeye İsadın daha lâyıktır, fikrini aşıladı ve Şia arasına ricat akidesi bu suretle sokuldu⁸⁹. Sonra yâranına dünyaya pek çok peygamberler gelmiştir herbirinin vasisi vardı. Ali de Muhammedin vasisidir, Muhammed Peygamberin hatemi olduğu gibi Ali de vasilerin hatemidir, akidesini telkin etti. Bunun üzerine de Resul-üllahın vasiyetini yerine getirmeyüp Peygamber makamını ele alandan daha zalim kim var ? Osman ve onun valileri zalimlerdir, onlara ta’n edin, emir bil ma’ruf ve nehiy anil münker farızasını yerine getirin, tarzında tahriklere başladı⁹⁰” diyor. İbni Haldun, İbni Sevda adile maruf olan Abdullah İbni Sebe’ Yahudi idi. Osman zamanında müslüman oldu, fakat eyi müslüman olmamıştı. Bilahare Hazreti Osman aleyhine Basradan huruç eden “Hakim İbni Cebele”nin yanına geldi, kendini ehli beyt şiasından gösterdi, fikirleri meydana çıkınca Hakim bunu Basradan çıkardı. İbn-i Sebe’ Hazreti Osmana çok düşmandı⁹¹” diyor. İbni Esir, Abdullah ibni Sebe’ yahudi idi, Osmanın günlerinde müslüman oldu ve Hicaza geldi, sonra Basraya, Kufeye ve Şama gitti maksadı halkı ifsad etmektir. Mısır’da kendisine taraftarlar buldu ve fesadlarına başladı...⁹² diyor.

Görülüyor ki, menbalar İbni Sevdanın yahudiden dönme olduğunda müttefiktirler, İbni Kesir, “Seyf ibni Ömer” den rivayet edilen ve Taberiden alınan bu bilgileri benimsiyerek naklettiği yerde⁹³ İbni Sevdanın yahudi olduğunu kayıt eder. Sonra eserinin diğer bir yerinde⁹⁴ aslen bir Rumdur müslümanlığı izhar, kavli ve fiili bid’adlar ihdas etti, demektedir. İşte bu sonuncu kayıt gibi rivayeti meçhul sözlere bakarak çok kimseler İbni Sebe’in aslının, nereli olduğunun bilinmediğini söylerler. Halbuki tarihî kaynaklar ve mezhep tarihine dair eserler bu adamın ne olduğunu tesbit etmişlerdir. Bu kaynaklar, aynı zamanda bu adamın ifsat etmek maksadile müslüman olduğunda gösterirler. Esasen Osmana düşmanlığı ona mevki’ vermemesinden neş’et etmektedir. Gerçi bütün bu hadiseler bir müfsidi menşe göstermek doğru değildir. Zemin her bakımdan hazırlanmıştı, bunun için makaledeki, İhtilaf Amilleri bahsine bakınız.

Ek : 4

Kelâm ilmi İbni Güllabdan sonra bütün sistemleri ve mezheb münakaşalarını içine alan ve yerine göre nakle ve akle hattâ felsefi prensiplere dayanan umumi bir ilim halini aldı. Gazaliden sonra ise tamamen felsefî bahislerle bir kül haline geldi.

⁸⁹ Bunun çıkardığı ricat, Peygamberin tekrar döneceği akidesi, bir nevi tenasuh mahiyetindedir. Vasilik, Peygamberliğin devamı akidesi de yahudilerde olduğu gibi bir nevi kahinliğin Lavilolular ailesine (hahamlığın evlattan evlada) inhisarı mahiyetindedir.

⁹⁰ taberi C. 3, s. 378.

⁹¹ İbn-i Haldun C. 2, s. 139-141. Hakim İbn-i Cebele Basradan Osman aleyhine çıkanların reisidir bir çok kumandanlıklarda bulunmuştur. Mutedil bir zattı.

⁹² tarih El kamil C. 3, s. 75

⁹³ El bidaye vel mihaye C. 7, s. 167

⁹⁴ Aynı eser C. 7, s. 173.

Bu ilme kelâm denilmesinin sebebi üzerinde bir çok mütalaalar ileri sürülmüştür. Allahın Kelâm sıfatı, bu ilmin en mühim bahislerinden olduğu için ona uyularak bu isim verilmiştir, diyenler olduğu gibi bahis başlarında "El Kelâm fi haza" denildiği için kelim adını aldı, diyenler de vardır. Merhum Şerefeddin Yaltkaya bu tabirin Yunan felsefesinde (Logos) kelimesinden alınmış olduğunu ilk defa kendisinin ileri sürdüğünü kayıt eder. Halbuki bu mütelaa müsteşriklerindir ve yanlıştır. Çünkü kelâm tabiri ilk defa Basra'da Amr İbni Übeyt tarafından kullanılmıştır o zaman Yunan felsefesinden hiç bir eser tercüme edilmiş değildi. Keza Prof. Yaltkaya⁹⁵ bu ilme ilmi tevhit denilmesini Mutezilenin adil ve tevhit esasından geldiğine işaret eder. Bu da doğru değildir. Zira yalnız Mutezile tarafından değil bütün mezheb salikleri daha ilk devrede bu ilme ilmi Tevhit ve sıfat, derlerdi. Aksi takdirde bu ilmin Mutezileye has olması ve adının ilmi tevhid-i sıfat olması lâzım gelirdi.

Kelâm, lûgatte konuşan adamın nefsindeki manaya denir "El Misbah" Lebid'in" انى زورت نفسى كلاماً diye başlıyan beyitinde ve Hazreti Ömerin meşhur ان الكلام لى الفؤاد sözündeki kelam bu manayadır. Bu izaha göre kelâm, tefekkür ilmi demektir. Bilahare istilahta : Allahın zat ve sıfatından, mebd'e ve maad bakımından mevcudatın ahvalinden, diğer bir görüşe göre "eşyanın hakikatlerinden" bahseden ilim manasına vaz edilmiştir ki tabir, tam yerinde ve hakiki manasında kullanılmıştır. Hikmet ta'birinin logos mukabili alınmış olması ihtimali ileri sürülebilir. Hikmet de lûgatta düşünce ve bilgi manasınadır. Bu, Hukemanın ilmi kelâma koydukları addır. Mevcudatın ahvalinden veya eşyanın hakikatlerinden bahs eden ilim diye tarif olunur. Arada fark, birinin İslâmî kanunları dairesinde düşünce, diğerinin mutlak tefekkür olarak alınmasıdır. Bu farka göre Hikmet umumi felsefe, kelâm, İslâm felsefesi demek olur. Fıkhi ekber, büyük ilim demektir. Akâid bahsi dinin dayanakları, bu sebeble de ilimlerin başı olduğu için bu adı almıştır. Akâid, kalben bağlanılan iman esasları, veya dini asıllar demektir ki Usulüddin tabirinden daha ziyade hususiyet ifade eder. İlmî Tevhid ve sıfat, tabiri ilk devirde her üç sistem erbabı tarafından kullanılırdı ilmi hal tabiri, din bilgisine verilen bir isimdir, akâid ve usulüddin tabirlerinin bir ilim adı olarak kullanılması ise sonraki devirlere aittir.

Ek : 5

Mezhep, gidiş veya gidilecek yol demektir. Bu mânada, din, Şeriat, Tarikat ve meslek tabirlerinin mânaları ile birleşir. Müctehitlerin Fıkıh (muamelât ve ibadât) deki mesleklerine mezhep denilmesi bu yüzdendir. Akâid mevzuunda bir takım fikirler ve kanaatlar üzerinde birleşenlere ana yoldan ayrılmış olmaları bakımından fırka ve taife denilmektedir. Sonraları bunlar içinde mezhep tabiri kullanılmıştır. Tarikat da hususi yol demektir, Hal ve şân manasınada gelir; aynı halde aynı yola giden insanlara ehli tarikat denilmesi bu manadandır. Dini, umumi ve geniş, mezhebi dar ve içtihadî; tarikatda hususi ve ameli bir yol anlamında kullanmak muahhar zamanın mahsulüdür. Hakikatta peygamberin getirdiklerine itaat edilmesi bakımından, din, o yolda yürünülmesi bakımından, tarikat ve şeriat, onun etrafında toplanılması bakımından da fırka veya mezhep denilir.

Hiç bir müctehit, mezhep vaz etmek gayesiyle hareket etmez. Onun içtihatları ve tuttuğu usul, arkasından başkaları tarafından takip edilecek olursa o zaman mezhep kendiliğinden teşekkül eder. Tarikat da böyledir. Bir tarikat çıkarmak için yapılan teşebbüs muhakkak sahte olur. Çünkü tarikat, hüsnü hali herkesce beğenilen bir

⁹⁵ İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı II-III, Mutezile ve Hüsün Kubuh makalesi.

zahidin ölümünden sonra onun yolundan gitmek suretile teşekkül eder. Bütün mezheplerin salikleri kendi yollarını ve tabi oldukları İmam içtihatlarını İslâm Peygamberi Hazreti Muhammed tarafından tebliğ edilen dinin devamı olduğunu iddia ederler. Bunlardan bazıları kendilerini teyit edecek delilleri Kuranda ve hadiste bulamazlarsa mevzu hadislere baş vururlar. Ekseriya mezhebin teşekkülünde saliklerin eski dinlerinin te'siri ve izleri görülür. Mezheplerin ve tarikatların çoğunda siyasi gayelerin görüldüğüde olur. Tarikat şehliğinden hükümet sandalyasına çıkışın tarihte pek çok misâlleri vardır.

Türkiyede tarikatlar yasaktır. Hicazda hem tarikatlar hem mezhepler yasaktır. Endonezyada ise tarikat ve mezhep fikri memlekete girmemiştir. Hıristiyanlıkta mezhep fikri din yerini tutmuştur. Mesela katoliklerin dini veya mezhebi aynı manada kullanılır. İslâmda din Hazreti Peygamberin tebligatıdır. Mezhep bir imamın içtihadıdır. Bu içtihad fıkıh ve ibadet meselelerinde olursa Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli, Zahiri gibi amelde mezhepleri ifade eder. İtikatta olursa Sünni, Şii, Harici, Mu'tezile, Müşebbihe gibi adlar alır. Ancak bunlar arasında Zeydiye, İmamiye gibi hem akâid hem amel ve fıkıh bakımından hususiyet arzedener bulunur. Gerek fıkıh mezheplerinden, gerek kelâm mezheplerinden bugün salikleri kalmamış olanlarda vardır. Yaşamakta olan Maturidi, Eşari, Hambeli veya Vahhabî mezhepleri Sünniliği; Zeydiye, İmamiye ve İsmailiye mezhepleri de Şiiliği temsil ederler. Her ikisine zid birde hariciler vardır ki Bunlardan İbadiyye kolu Zengibar taraflarında yaşamaktadır.

